

گفتمان‌های جمعیتی در ایران: سیاست و بازتولید رسانه‌ای^۱

محمد جلال عباسی شوازی* و سیده زهرا اجاق**

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۱۰/۷

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۱۱/۲

هدف سیاست‌گذاری‌ها ایجاد بهبود در روندهای اجتماعی است و موفقیت آنها به این بستگی دارد که افراد جامعه در سطح فردی آن را پذیرفته و متناسب با آن تغییر رفتار دهند. بنابراین در این مقاله پس از مرور گفتمان‌های علمی جمعیت‌شناسی و گفتمان‌های سیاسی حاکم بر ایران که سیاست‌های جمعیتی کشور را متأثر می‌سازند با استفاده از روش تحلیل گفتمان انتقادی، گفتمان‌های جمعیتی مرتبط با این گروه‌ها را در سه سطح توصیف، تفسیر و تبیین نشان می‌دهد که گفتمان برخی از گروه‌های ذی‌نفع «بحرانی» و گفتمان مربوط به جمعیت‌شناسان «طبیعی» است. همچنین در مرحله تبیین با تشریح فرایندهای نهادی و اجتماعی این گفتمان‌ها نشان داده می‌شود که گفتمان بحرانی در رسانه‌ها با توجه به وجوه مختلف گفتمان و با شدت بیشتری بازتولید شده، حال آنکه گفتمان طبیعی، تنها از بعد توسعه مورد توجه واقع شده است.

کلیدواژه‌ها: گفتمان‌های جمعیتی؛ تحلیل گفتمان انتقادی؛ ایران؛ کیهان؛ گروه‌های ذی‌نفع؛

متخصصان جمعیت‌شناسی

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۱. مقاله حاضر برگرفته از طرح پسادکتری نویسنده مسئول است که با راهنمایی دکتر عباسی شوازی و حمایت صندوق حمایت از پژوهشگران جوان در مؤسسه ملی مطالعات جمعیتی ایران انجام شده است.

Email: mabbasi@ut.ac.ir

* استاد دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران؛

** استادیار پژوهشکده مطالعات فرهنگی و ارتباطات، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی (نویسنده مسئول)؛

Email: z.ojagh@ihcs.ac.ir

مقدمه

کشور ایران بین سال‌های ۱۳۵۸ تا ۱۳۸۰ سریع‌ترین کاهش باروری را تاکنون (Abbasi-Shavazi and McDonald, 2006) در مناطق روستایی و شهری تجربه کرده است. از این رو از سال ۱۳۸۹ تصویری از پیامدهای این موضوع در جامعه در حال انتشار است که رسانه‌ها متونی مانند موارد زیر را بسیار منتشر کرده‌اند:

- تک‌فرزندی، جمعیت کشور را تا سال ۱۴۱۵ در مرز ۸۵ میلیون نفر متوقف می‌کند (روزنامه/ایران، ۱۳۹۱/۱۱/۲۱)،

- «پدیده سالمندی جمعیت و افزایش هزینه‌های بازنشستگی» (همان، ۱۳۹۲/۷/۳)،

- «جمعیت پیر چگونه جوان می‌شود؟» (همان، ۱۳۹۲/۸/۱۱)،

- «روش‌های اصولی و اعتدالی برای افزایش جمعیت» (همان، ۱۳۹۳/۴/۱۵)،

- «اصرار بر سیاست‌های تحدید نسل!» (روزنامه کیهان، ۱۳۹۳/۴/۲۰)،

- «شیب تند سالمندی در کشور» (همان، ۱۳۹۳/۵/۱۴)،

- «کاهش شاخص نرخ باروری، جمعیت کشور را تهدید می‌کند» (همان، ۱۳۹۴/۱۲/۱۸)،

- «نرخ رشد جمعیت به سمت منفی شدن می‌رود» (سایت همدانا، ۱۳۹۵/۲/۱۴)،

- «پنجره فرصت جمعیتی برای ما مصیبت جمعیتی است» (خبرگزاری ایسنا، ۱۳۹۲/۱۱/۸)،

- «پیامد کنترل شدید جمعیت، سالخوردگی است» (روزنامه شرق، ۱۳۸۹/۱۰/۲۳)،

- «کاهش رشد جمعیت و نرخ باروری وارد فاز بحران شد» (سایت جوان آنلاین، ۱۳۹۲/۲/۷)،

- «ایران ۳۱ میلیونی در راه نیست» (سایت روزنامه آرمان امروز، ۱۳۹۵/۱/۲۶)،

- «موج پیری در راه نیست؛ مردم را نگران نکنید» (روزنامه اطلاعات، ۱۳۹۳/۱۱/۱).

ملاحظه می‌شود که تصویر غالب روزنامه‌ها، تغییر جمعیتی ایران را به شکل سالمند و پیر شدن جامعه نشان می‌دهد. رسانه‌ها با تأکید بر ماهیت این پیامدها، گفتمان‌هایی را تولید و بازتولید کرده و نقش مهمی در عمومیت بخشیدن به آنها ایفا می‌کنند. این گفتمان‌ها، هم بازنمایاننده تغییرات جمعیتی هستند و هم می‌توانند بر برنامه‌ها و سیاست‌های جمعیتی اثرگذارند. در واقع، گفتمان‌های جمعیتی، ماهیتی علمی - سیاسی دارند، یعنی هم مفاهیم علم و هم تحولات سیاسی تعیین‌کننده است. از این رو، برای درک نظم گفتمانی و شناخت

ماهیت گفتمان‌ها باید فهمی کلی از آنها داشت. این مقاله برگرفته از پژوهشی است که در سال ۱۳۹۵ برای تحلیل گفتمان‌های جمعیتی در ایران انجام شده است. گفتمان‌های جمعیتی با ارائه تصویرسازی‌هایی از تحولات نامرئی جمعیت، به آنها تجسم می‌بخشد (Messerschmidt, 2014: 306). در حوزه علم جمعیت‌شناسی به‌مثابه موضوعی تخصصی، تفاسیر مختلفی از موضوع جمعیت و مسائل مرتبط با آن وجود داشته و دارد که نظام گفتمانی متخصصان جمعیت‌شناسی را تشکیل می‌دهند و در حوزه سیاستگذاری عمومی به موضوع جمعیت و باروری در کشور توجه شده و می‌شود. همه این گفتمان‌ها در مرئی شدن تحولات جمعیتی نقش دارند که در ادامه به‌اختصار توضیح داده می‌شوند.

۱. گفتمان‌های جمعیتی

۱-۱. گفتمان‌های جمعیتی در علم جمعیت‌شناسی

اولین رویکرد مسئله‌مند به پدیده جمعیت، افزایش آن را راه‌حلی برای پیشرفت نمی‌داند. مالتوس در اواخر قرن هجدهم با پیوند تغییرات جمعیتی با منابع غذا معتقد است که جمعیت همواره به افزایش نمایی تمایل دارد ولی غذا به‌طور خطی افزایش می‌یابد (Mbisamakoro, 2014: 17). در نتیجه، این گفتمان محدود کردن رشد جمعیت را برای متعادل ساختن آن ضروری می‌داند. براساس نظر مالتوس، تعادل جمعیت یا به‌طور داوطلبانه با رفتارهایی مانند تأخیر در ازدواج، خودداری جنسی و یا کم کردن تعداد فرزندان رخ می‌دهد یا با کنترل‌های مثبت مانند خشکسالی، بیماری‌های همه‌گیر، جنگ و نظایر آنها اتفاق می‌افتد. در این گفتمان، فقر از طبقه پایین جامعه تنها با کنترل باروری رخت برخواهد بست.

سپس، پیشرفت‌های فناورانه قرن نوزدهم و افزایش بهره‌وری کشاورزی با وجود رشد جمعیت، موجب کاهش تدریجی نفوذ و اهمیت نظریه مالتوس شد. اما در سال‌های اخیر به‌جای ذخایر غذایی، نابودی منابع تجدیدنپذیر انرژی، گرمایش زمین، فرسایش خاک، کمبود آب، جنگل‌زدایی و... دلایل لزوم محدود کردن رشد جمعیت شناخته می‌شوند که گفتمان نومالتوسی (Hodgson, 1991) را پدید آورده‌اند.

در اواخر قرن نوزدهم مهاجرت به‌ویژه به کشور آمریکا گسترش یافت که اغلب این

مهاجران از کشورهای شرق و جنوب اروپا و عده‌ای هم از چین و ژاپن بودند. با کاهش فرزندآوری در طبقه متوسط و بالای سفیدپوستان اروپای شمال غربی، گفتمانی شکل گرفت که «کاهش جمعیت» را به‌مثابه مشکل یا مسئله می‌شناخت. به‌طوری‌که کاهش باروری را معادل خودخواهی و نژادکشی تلقی می‌کرد. البته کیفیت جمعیت هم مورد توجه بود، یعنی مسئله اقتصاد جای خود را به مسئله نژاد می‌داد (Mbisamakoro, 2014:19). درخصوص این گفتمان، دو خرده‌گفتمان شکل گرفت که یکی به کیفیت جمعیت و دیگری به کمیت جمعیت توجه داشت. به‌طوری‌که در ابتدا خرده‌گفتمان، اصلاح نژادی نامیده شد که به کیفیت جمعیت می‌پرداخت و کمتر به اندازه جمعیت توجه داشت. این خرده‌گفتمان برای اصلاح و بهبود ویژگی‌های زیست‌شناسانه ملت، بازتولید نژاد خوب (بالا‌تر از نظر ژنتیکی) را تشویق کرده و تولیدمثل نژاد پست‌تر ژنتیکی را باز می‌دارد. خرده‌گفتمان دوم، ملت به‌مثابه قدرت نام داشت، به‌این‌معنا که ملت یا گروهی از افراد برای تضمین آینده خویش به حفظ رشد مستمر جمعیت وابسته است (Bernstein, 2005).

برنشتاین (۲۰۰۵) شرح می‌دهد که از اواسط دهه ۱۹۷۰ سیاست جهانی این دوره و به‌ویژه تنش‌های بین شمال و جنوب به شکل مفاهیم رقیب و متضاد درباره اقتصاد سیاسی باروری آشکار شدند. کشورهای شمال، برنامه‌های جمعیتی و تنظیم خانواده را به‌مثابه پیش‌شرط توسعه ترویج می‌کردند، اما کشورهای جنوب، به‌ویژه آسیای جنوبی که اولین سیاست‌های جمعیتی را دارند، متأثر از مفاهیم مارکسی یعنی اولویت زیرساخت‌های اقتصادی در توسعه تاریخی و اندیشه‌ای، بر این باور بودند که توسعه بهترین روش پیشگیری از بارداری است (Mbisamakoro, 2014: 36). در سال ۱۹۸۴ جنبش زنان و به‌ویژه سلامت زنان اهمیت یافت و گفتمان جدید زنان به حقوق بشر به‌عنوان اصل سازمان‌دهنده برنامه‌های جمعیتی اولویت داد و در نتیجه، سرمایه‌گذاری در برنامه‌های بهداشت باروری و جمعیت اهمیت پیدا کرد. به‌این‌ترتیب، رویکرد برابری جنسیتی، حقوق باروری و جنسی مورد توجه قرار گرفتند (Bernstein, 2005). در این گفتمان، بر اولویت نیازهای رفاهی بشر و اهداف توسعه پایدار تأکید شده و مشکلات جنسی و بهداشت باروری در سیاست‌های جمعیتی، اهمیت مرکزی یافت. گفتمانی است پس از سال ۲۰۰۰ و با طرح اهداف توسعه هزاره، هدف سیاست جمعیتی پرداختن به

عدم تعادل بین روندهای جمعیت‌شناختی و اهداف اجتماعی، سیاسی و اقتصادی دانسته می‌شود (Mbisamakoro, 2014).

جدای از این گفتمان‌ها که در عرصه پژوهشی و تخصصی جمعیت‌شناسی طرح می‌شوند، موضوع جمعیت و برنامه‌ریزی برای آن مورد توجه سیاستگذاران ایرانی هم است و گفتمان‌هایی که بر سیاستگذاری عمومی ناظرند، سیاست‌های جمعیتی را هم تحت تأثیر قرار می‌دهند.

۲-۱. گفتمان‌های سیاسی و موضوع جمعیت در ایران

گفتمان اول مدرنیته است که در ایران بر وجه بهداشت و حقوق بهداشت باروری تأکید دارد و در دو دوره بر سیاست‌های جمعیتی ایران حاکم بوده است:

الف) در اولین برنامه کنترل جمعیت در برنامه عمرانی چهارم (۱۳۴۷ تا ۱۳۵۱) که کاستن از تعداد فرزندان به حقوق بشر پیوند خورده و بر مزایای اقتصادی و اجتماعی آن برای افراد و جامعه تأکید می‌شود.

ب) در سال ۱۳۶۵ که ایران به نرخ رشد جمعیت بالای ۳ درصد رسید و این موضوع مورد توجه سازمان برنامه و بودجه قرار گرفت. «در سال ۱۳۶۸ با اتخاذ تنظیم خانواده به‌عنوان یک سیاست رسمی، اجرای برنامه‌ها به وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی، آموزش عالی و آموزش و پرورش سپرده می‌شود. دولت در سال ۱۳۶۹ تشکیل «شورای تحدید موالید» با ریاست وزیر بهداشت، درمان و آموزش پزشکی را تصویب کرده و در سال ۱۳۷۰ نیز «اداره کل جمعیت و تنظیم خانواده» ایجاد می‌شود» (تجدد، ۱۳۸۷: ۱۵-۱۴). این اداره به‌عنوان واحد مجزایی برای توسعه برنامه‌های مربوطه در سطح کشور تشکیل شد و سپس در سال ۱۳۷۲ قانون تنظیم خانواده به تصویب مجلس و تأیید شورای نگهبان رسید. در این گفتمان علاوه بر کنترل بارداری و تنظیم خانواده، تغذیه و دسترس‌پذیر کردن خدمات بهداشتی - آموزشی برای مقابله با بیماری‌ها، حقوق باروری نیز به‌عنوان جزء تفکیک‌ناپذیر حقوق بشر قلمداد می‌شود. بدین ترتیب این گفتمان بر تأمین سلامت مادران و کودکان، و توانمندی زنان تأکید دارد. این گفتمان در دوره پس از انقلاب «واقع‌گرایی اسلامی نیز خوانده می‌شود که بر اصول عقل‌گرایی،

عمل‌گرایی و منافع ملی تأکید می‌کند و مدیریت جمعیت را در همین راستا مورد توجه قرار می‌دهد» (Mahmoodi, Mohammadpur and Rezaei, 2015: 1887؛ حکیمی و محمدعلیزاده، ۱۳۸۸).

گفتمان دوم، آرمان‌گرایی اسلامی نام دارد. مختصات اصلی این گفتمان عبارتند از: «احیای ارزش‌های ناب اسلامی، تشکیل امت اسلامی و مخالفت با سازمان‌های بین‌المللی. برای دستیابی به این اهداف، در گفتمان آرمان‌گرایی اسلامی، افزایش جمعیت مورد توجه بوده و جمعیت به‌عنوان منبع قدرت شناخته می‌شود» (پناهی، ۱۳۷۹: ۸۲؛ شایگان، ۱۳۸۱: ۱۲۲؛ Ibid.: 1889).

گفتمان سوم، عمل‌گرایی اسلامی است. تمرکز این گفتمان بر اسلام و جمهوری اسلامی ایران است؛ به‌طوری‌که ایران به‌منزله آرمان‌شهری اسلامی، کنترل جمعیت را به نفع اسلام و بقای کشور می‌داند. در این گفتمان، جمهوری اسلامی ایران و حکومتش، مدینه فاضله اسلامی است که باید به‌عنوان منشأ و مصدر انقلاب اسلامی حفظ شود. حاکمان و مردم باید به حقایق جهانی و شرایط داخلی توجه کنند و از قوانین و شرایط موجود برای دستیابی به جامعه اسلامی آرمانی و تسهیل ظهور ملت متحد اسلامی بیشترین بهره را ببرند. از این‌رو، در این گفتمان، کنترل جمعیت اقدامی مطلوب در نظر گرفته می‌شود که به نفع ایران و اسلام است و موجب حفظ و بقای جمهوری اسلامی می‌شود (سرمدی و ازغندی، ۱۳۹۵: 1890؛ Ibid.).

گفتمان اصلاح‌طلب، چهارمین گفتمان سیاسی غالب در ایران محسوب می‌شود که برنامه‌های جمعیتی را نیز متأثر می‌سازد. «عمل‌گرایی، عقل‌گرایی و گفتگو، آزادی‌های اجتماعی و فردی، احترام به شأن انسان، گفتگوی بین‌تمدن‌ها، توسعه جامعه مدنی، شمول همه ایرانیان در فرایند تصمیم‌گیری، توسعه و پیشرفت با تأکید بر فرهنگ از مفاهیم اصلی این گفتمان هستند» (Ibid.: 1892). گفتمان اصلاح‌طلب با تأکید بر عقل‌گرایی، توانمندسازی و جنسیت، رفتار مردم از جمله فرزندآوری را تصمیمی عقلانی در نظر می‌گیرد (کریمی قهی، ۱۳۹۱).

گفتمان پنجم یعنی گفتمان اصول‌گرا، «اهداف جهانی مانند فراهم آوردن عدالت، معنویت و شفقت برای جهانیان دارد و مؤلفه بارز این گفتمان خودی/دیگری ساختن است» (Ibid.: 1888). این گفتمان توجه ویژه‌ای به جمعیت و برنامه‌ریزی در راستای افزایش جمعیت داشته و همانند گفتمان آرمان‌گرایی اسلامی فرزندآوری بیشتر را تشویق می‌کند. در این گفتمان، «کنترل جمعیت به منظور افزایش سلامت و آموزش، هیچ تبیین مذهبی ندارد» (Ibid.: 1893؛ کریمی قهی، ۱۳۹۱).

بنابراین، با توجه به اهمیت جمعیت برای برنامه‌ریزی‌های کشور در وجوه مختلف، دست کم سه دسته از افراد در شکل‌گیری سیاست‌های جمعیتی می‌توانند ایفای نقش کنند: برنامه‌ریزان رسمی، متخصصان علمی، گروه‌های ذی‌نفع. از این رو هر سه دسته برای اطلاع‌رسانی و متأثر کردن افکار عمومی از رسانه‌ها بهره می‌گیرند، اما رسانه‌ها چگونه به بازنمایی نظرها و تصمیم‌های آنها مبادرت می‌ورزند؟ در این مقاله با تحلیل گفتمان انتقادی متون جمعیتی که روزنامه‌نگاران، متخصصان جمعیتی و گروه‌های ذی‌نفع در رسانه‌ها منتشر کرده‌اند، گفتمان حاکم و خرده‌گفتمان‌های احتمالی، شناسایی شده و رابطه گفتمان‌های روزنامه‌نگاران با گفتمان‌های متخصصان و گروه‌های ذی‌نفع نشان داده می‌شود. برای این منظور با استفاده از روش تحلیل گفتمان انتقادی نورمن فر کلاف، متون منتشر شده در دو روزنامه اصلی کیهان، ایران و متونی که متخصصان جمعیت‌شناس در رسانه‌های مختلف مطرح کرده‌اند، مطالعه و تحلیل می‌شود.

۲. تحلیل گفتمان انتقادی

در تحلیل گفتمان انتقادی، هر نمونه از کاربرد زبان، رویدادی ارتباطی به‌شمار می‌رود که سه بعد دارد: اول، متن که شامل مواردی همچون حرف، نوشته، تصویر یا ترکیبی از اینهاست؛ دوم، عمل یا کرداری گفتمانی که شامل تولید و مصرف متون است؛ سوم، عمل یا کرداری اجتماعی. هدف اصلی تحلیل گفتمان انتقادی، تشریح نقشی است که کردار گفتمانی در حفظ نظم اجتماعی یا تغییر اجتماعی دارد. به نظر فر کلاف نظم گفتمانی، نوعی سیستم است؛ یعنی رویدادهای ارتباطی نه تنها نظم‌های گفتمانی را بازتولید می‌کنند، بلکه از طریق کاربرد خلاقانه زبان آنها را تغییر هم می‌دهند (Jorgensen and Phillips, 2002). به این ترتیب، نظم گفتمانی هم حد و مرز موارد را که می‌توانند گفته شوند، تعیین می‌کند و هم کاربران زبان می‌توانند نظم گفتمانی را به دو طریق تغییر دهند: اول، استفاده از ژانرها و گفتمان‌ها به روش‌های جدید و دوم، وارد کردن گفتمان‌ها و ژانرهای جدید از گفتمان‌های دیگر. این موضوع، ما را به مفهوم بیناگفتمانگی^۱ می‌رساند.

بیناگفتمانگی وقتی رخ می‌دهد که گفتمان‌ها و ژانرهای مختلف در رویداد گفتمانی به هم پیوند می‌خورند. با شکل‌گیری گفتمان‌های جدید، مرزهای درون نظم گفتمانی و میان نظم‌های گفتمانی تغییر می‌کند. وقتی انواع گفتمان به شکلی جدید با هم ترکیب می‌شوند، هم نشانه تغییر گفتمانی و اجتماعی - فرهنگی است و هم عامل وقوع آن به‌شمار می‌رود. برعکس، اگر گفتمان‌ها به روش مرسوم ترکیب شوند، هم شاخص ثبات نظم گفتمانی و نظم اجتماعی حاکم هستند و هم موجب آن می‌شوند. پس با تحلیل رابطه بین گفتمان‌های مختلف درون یک نظم گفتمانی و بین نظم‌های گفتمانی متفاوت، می‌توان بازتولید یا تغییر گفتمانی را مطالعه کرد (Ibid.: 74).

۱-۲. تحلیل گفتمان انتقادی برای مطالعه گفتمان‌های جمعیتی: متون مورد استفاده

برای انجام این مطالعه، در سایت‌های دو روزنامه *کیهان* و *ایران* و سایت‌های خبری اعم از خبرگزاری‌ها و روزنامه‌های دیگر با کلیدواژه‌های سیاست جمعیتی، تغییر جمعیتی، کاهش جمعیت، افزایش جمعیت جستجو شد. متون جمعیتی، شناسایی و همه آنها برای تحلیل انتخاب شدند. در این مطالعه واحد تحلیل، کل متن رسانه‌ای است. جامعه مورد مطالعه در روزنامه‌های *کیهان* و *ایران* در بازه زمانی فروردین ۱۳۸۹ تا ۳۱ اردیبهشت ۱۳۹۵ است (جدول ۱). انتخاب سال ۱۳۸۹ به این دلیل است که مقام‌های رسمی از این سال به افت نرخ باروری در ایران توجه کردند و انتخاب ۳۱ اردیبهشت ۱۳۹۵ به دلیل پوشش چهارمین سالگرد ابلاغ سیاست‌های جمعیتی است.

درباره انتخاب روزنامه‌های *ایران* و *کیهان* لازم به توضیح است که روزنامه *کیهان* پس از *اطلاعات*، قدیمی‌ترین روزنامه کشور است و یکی از نهادهای اصلی جناح اصول‌گراست که انتظار می‌رود با توجه و عمق بیشتری به سیاست‌های جمعیتی پردازد و به همه جوانب آن توجه داشته باشد. روزنامه *ایران* نیز روزنامه‌ای متعلق به دولت شناخته می‌شود که به نظر می‌رسد تحلیل آن در انتقال نحوه فهم و مواجهه دولت با سیاست‌های جمعیتی مفید باشد. به‌ویژه آنکه اغلب مدت بازه زمانی تحلیل شامل دوره ریاست‌جمهوری اعتدال‌گراهاست که به جناح اصلاح‌طلب نزدیکی بیشتری دارند. با توجه به غلبه سیاسی دو جناح اصول‌گرا

و اصلاح طلب در کشور می‌توان گفت که سایر رسانه‌ها نیز در پوشش موضوعات مختلف از جمله سیاست‌های جمعیتی براساس سمت و سوی سیاسی خود، مشابه یا نزدیک به این دو روزنامه عمل می‌کنند. به خصوص اینکه در گوگل جستجو و برای تحلیل نظرهای متخصصان و ذی‌نفعان حقوق منتشر شد و در وبگاه‌های همه روزنامه‌ها نیز در دسترس قرار گرفتند و نتایج مؤید همین نکته است. پس تحلیل گفتمان متون دو روزنامه مذکور می‌تواند تصویری کلی از فضای رسانه‌ای و به‌ویژه مطبوعاتی ایران در اختیار پژوهشگران بگذارد.

جدول ۱. تعداد متون جمعیتی منتشره در دو روزنامه کیهان و ایران

نام	۱۳۸۹	۱۳۹۰	۱۳۹۱	۱۳۹۲	۱۳۹۳	۱۳۹۴	۱۳۹۵
کیهان	-	-	-	۲۱	۷۵	۲۰	۶
ایران	-	-	۳	۸	۱۹	۹	۲

مأخذ: یافته‌های تحقیق.

درخصوص متون شناسایی گفتمان نخبگان (متخصصان و سیاستگذاران) در سایت گوگل (به دلیل فراگیر بودن این سایت در بین کاربران ایرانی) با کلیدواژه‌های جمعیت شناس و سیاست‌های جمعیتی، جستجو شد. اسامی متخصصان و ذی‌نفعان یا در نتیجه جستجو و یا با ملاحظه کمبود نمونه‌ها، براساس شناخت پیشین پژوهشگران به‌طور مستقیم شناسایی شدند. در هر دو مورد، جستجو تا جایی ادامه یافت که به اشباع نظری رسید. بدین معنا که متون مربوط به هر متخصص، اطلاع جدید به دست نمی‌داد یا تکراری بود.

۲-۲. شیوه تحلیل

تحلیل گفتمان فر کلاف در سه سطح انجام می‌شود: توصیف، تفسیر و تبیین. در این پژوهش هر سه سطح مورد توجه و تحلیل قرار می‌گیرد اما تفاوت‌هایی با هم دارند. در مرحله اول، متن همچون شیء در نظر گرفته می‌شود و ویژگی‌های صوری مانند واژه‌ها و عباراتی که انتخاب شده و به یکدیگر

ربط داده شده‌اند ضمایر، افعال، کاربرد ضمایر معلوم یا مجهول و مدالیت به معنای نحوه بیان و شرح موضوع به شکل آمرانه یا پیشنهادی، تحلیل می‌شوند. در مرحله دوم، ماجرا و کنشگران دخیل در ماجرا توصیف و نوع تعامل بین آنها شناسایی می‌شود. نظم گفتمانی و بین‌گفتمانی در این مرحله شناسایی می‌شوند تا استراتژی‌ها، مفصل‌بندی‌ها و چگونگی توزیع گفتمان‌ها درک شوند. در مرحله آخر هم محققان باید فرایند اجتماعی مربوط با گفتمان شناسایی شده در مرحله تفسیر را تحلیل کنند.

۳. مرحله توصیف (تحلیل ساختار زبانی - تحلیل سطح متن)

۳-۱. کلمات واجد کدام ارزش‌های تجربی، رابطه‌ای و بیانی هستند؟

در آثار فرکلاف آن جنبه از ارزش تجربی بیشتر مورد توجه واقع شده است که چگونه تفاوت‌های ایدئولوژیک بین متون در بازنمایی‌های مختلفی که از جهان ارائه می‌دهند در واژگان آنها رمزگذاری می‌شود (فرکلاف، ۱۳۷۹). تحلیل متون رسانه‌ها در سطح کلمات نشان می‌دهد که کاربرد «صفت» و «نام‌گذاری» در متون مربوط به جمعیت رواج بیشتری دارد به طوری که «دیگری‌سازی» هم متعاقب این رویدادهای نگارشی انجام می‌شود. مثلاً نویسندگان و متخصصان با کاربرد صفاتی مانند متعادل یا نامتعادل، کم یا زیاد، در خطر یا طبیعی، نگران‌کننده یا بدون نگرانی، وضعیت جمعیت ایران را توصیف و ارزش‌گذاری می‌کنند. همچنین با نام‌گذاری به عواملی می‌پردازند که وضعیت جمعیتی فعلی را تغییر داده یا تثبیت می‌کنند. آنها با استفاده از این روش‌ها می‌خواهند معنای مشخصی را از وضعیت جمعیت ایران در ذهن مخاطب ایجاد کنند.

ازسویی در تحلیل روابط واژگانی به دلیل تخصص گروه‌های علمی، به‌ویژه جمعیت‌شناسان که موضوع را به‌مثابه مسئله یا رخداد صورت‌بندی کرده و شرح می‌دهند، تحلیل «مدالیت»ها یعنی نحوه بیان و شرح موضوع اهمیت می‌یابد. تحلیل انجام شده نشان می‌دهد که مدالیت‌های استفاده شده در گفتمان نخبگان علم جمعیت‌شناسی بیشتر «امری یا اعلانی» هستند. این مدالیت‌ها دلالت‌گر اقتدار حوزه علم نسبت به سایر حوزه‌هاست. کاربرد غالب این مدالیت‌ها، نشان‌دهنده لزوم توجه به دانایی محوری است و متخصصان با استفاده از این نوع مدالیت، تسلط و احاطه علمی خود را به موضوع بازنمایی می‌کنند.

۲-۳. ویژگی‌های دستوری واجد کدام ارزش‌های تجربی، رابطه‌ای و بیانی هستند؟

در این قسمت از سطح تحلیل متن بر سه سؤال زیر و پاسخ به آن تمرکز می‌کنیم: ۱. آیا کنشگری نامشخص است؟ ۲. آیا جملات معلوم‌اند یا مجهول؟ ۳. نحوه استفاده از ما و شما یا ما و آنها چگونه است؟ در متون تحلیل شده، بیشتر جملات به صورت معلوم بیان شده‌اند. در متون اندکی که در مباحث متخصصان قابل مشاهده است، کنشگران نامشخص در جملات مجهول بیان شده‌اند. این وضعیت به‌ویژه در مباحثی رایج است که متخصصان دیدگاه‌های یکدیگر را نقد می‌کنند.

در مورد متونی که نظریه ذی‌نفعان یا نخبگان سیاسی را توضیح می‌دهند، جملات مجهول را در متون منتشر شده در کیهان خیلی بیشتر از ایران می‌توان مشاهده کرد. فرکلاف برای مجهول کردن جملات، «انگیزه ایدئولوژیک» قایل است (همان: ۱۸۹) ولی همان‌طور که گفته شد در متون مربوط به وضعیت جمعیت ایران، تولیدکنندگان متون عمدتاً از جمله‌های معلوم استفاده می‌کنند تا نشان دهند که نام‌گذاری‌ها و صفات مورد استفاده‌شان برای تشریح کمیت و کیفیت واقعی مستند و آماری است. حتی زمانی که متخصصان در حال رقابت گفتمانی هستند، مانند متون مربوط به مناظره‌ها، با استفاده از جمله‌های معلوم به نقد یکدیگر می‌پردازند و دیگری‌سازی زمانی انجام می‌شود که مصاحبه‌گر دیدگاه گفتمان رقیب را ذکر کرده یا متخصص در مقام دفاع از گفتمان خود برآمده است.

در متون روزنامه‌نگاران، زمانی که نظام گفتمانی متخصصان آمده است استفاده کمی از جمله‌های مجهول یا دیگری‌سازی می‌کنند اما زمانی که نظام گفتمانی غیرمتخصصان بستر بازتولید گفتمانی است، دیگری‌سازی و جمله‌های مجهول بسیار استفاده می‌شود. در این موارد، گفتمان متخصصان علمی نیز جزء دیگران یا غیر خودی‌ها قرار می‌گیرد.

۴. مرحله تفسیر

فرکلاف از واژه تفسیر برای نامیدن یک مرحله از مراحل تحلیل گفتمان انتقادی استفاده می‌کند. وی در مرحله تفسیر به دنبال بیان این مطلب است که مفسران چگونه بافت موقعیتی را تفسیر می‌کنند و چگونه این تفسیر نوع گفتمان مربوطه را مشخص می‌کند. به‌طور کلی، فرکلاف در

مرحله تفسیر به بافت موقعیتی، نوع و نظم گفتمانی اشاره دارد. او در این مرحله چهار سؤال اساسی مطرح می‌کند که عبارتند از: «ماجرا چیست؟ چه کسانی درگیر آن هستند؟ روابط میان آنها چیست؟ و نقش زبان در این خصوص چیست؟» (همان: ۲۲۲). در پژوهش حاضر کوشش می‌شود به این پرسش‌ها به‌طور خلاصه پاسخ داده شود:

- ماجرا چیست؟ ماجرای اصلی در رخدادهای ارتباطی تحلیل شده، تضاد و رقابت گفتمان‌ها بر سر توضیح وضعیت فعلی و آتی جمعیتی ایران، چگونگی مواجهه با آن و نحوه پرداختن به سیاست‌های جمعیتی رهبری و برجسته‌سازی بخش‌های خاص آن است.

- چه کسانی درگیر ماجرا هستند؟ در متون تحلیل شده حداقل دو بافت موقعیتی وجود دارد که دو مشارکت‌کننده اصلی دارد. در یک طرف، نویسنده/متخصص و گفتمان مورد نظرش قرار دارد که گوینده تلقی می‌شود و در طرف دیگر، گفتمان مخالف قرار دارد که در مقام مخاطب یا متهم است.

- روابط میان آنها چیست؟ در تحلیل‌های انجام شده، روابط و مناسبات قدرت که در هر موقعیت تعیین و تثبیت می‌شوند، نشان داده شده‌اند.

- نقش زبان چیست؟ در متون تحلیل شده که زبان در قالب‌های نوشتاری گوناگون ظاهر شده، گاه برای توجیه دلایل گفتمان خود، برای مجرم کردن دیگران، برای پاسخگویی به انتقادهای طرف مقابل یا برای واکنش به اقدام‌های خاص به کار رفته است.

۱-۴. گفتمان شناسایی شده در پژوهش

اما علاوه بر موضوعات فوق در مرحله تفسیر، شناخت نظم گفتمانی واجد اهمیت است. در تحلیل نظم گفتمانی هدف آن است که استراتژی‌ها، مفصل‌بندی‌ها و چگونگی توزیع گفتمان‌ها در یک یا چند متن، مطالعه شود (نوذری و همکاران، ۱۳۹۲). برای این منظور باید گفتمان‌های حاکم یا مسلط در متون تحلیل شده شناسایی شوند:

اول) گفتمان‌های روزنامه ایران: براساس این تحلیل، گفتمان غالب در روزنامه ایران برای توصیف وضعیت جمعیتی ایران، «سالخوردگی» است که در بازه زمانی آذر ۱۳۹۱ تا خرداد ۱۳۹۵، به‌تأویب به‌مثابه «توسعه، افزایش هزینه، تهدید و خطر، کارایی، بیماری،

ظرفیت و بحرانی» بازنمایی می‌شود. گفتمان غالب دیگر در این روزنامه، «پیشران بودن امر اقتصاد» است. دو بیناگفتمانگی مهمی که در گفتمان‌سازی روزنامه *ایران* مشاهده می‌شود گفتمان علمی و فقهی است. براساس گفتمان فقهی، فرزندآوری جزء اعمال مستحب و در شمول موارد حکم حکومتی واقع است. ولی در گفتمان علمی که دو دسته پزشکان و جمعیت‌شناسان تولیدکننده آن محسوب می‌شوند بر «سلامت» و استفاده از «فرصت پنجره جمعیتی کنونی» در ایران تأکید می‌کنند که روزنامه *ایران* عمدتاً وجه اول گفتمان علمی را بازتولید می‌کند ولی در چرخه بازتولید گفتمانی، هیچ‌یک از این موارد به گفتمان اصلی تبدیل نمی‌شوند. به این ترتیب دو گفتمان مسلط در روزنامه *ایران* شناسایی می‌شوند.

دوم) گفتمان‌های روزنامه کیهان: روزنامه *کیهان* از سال ۱۳۹۲ تا پایان اردیبهشت ۱۳۹۵ انواع گفتمان‌ها را درباره جمعیت و سیاست‌های کلی جمعیت تولید کرده است. در سال ۱۳۹۲ «پیشران بودن امر اقتصاد» برای افزایش جمعیت، گفتمان اصلی *کیهان* است که بر اولویت اجرای مشوق‌ها به عنوان محرک افزایش جمعیت تأکید دارد. دو گفتمان «جمعیت به مثابه امنیت ملی» و «نفوذ» با برجستگی کمتر تولید می‌شوند. در سال ۱۳۹۳ گفتمان اصلی که *کیهان* تولید و بازتولید کرده، «اقتدار ملی» است. تفکر «نفوذ» نیز در این دوره هم در متون *کیهان* قابل مشاهده است. به طوری که در سال ۱۳۹۴ گفتمان «نفوذ»، تبدیل به گفتمان اصلی روزنامه *کیهان* می‌شود. در دو ماهه اول سال ۱۳۹۵ *کیهان* ضمن ادامه بازتولید گفتمان نفوذ، به بازتولید گفتمان «اقتدار ملی» و «امت اسلامی» نیز پرداخته است. دو حوزه بین‌گفتمانی مورد استفاده در روزنامه *کیهان* عبارتند از: گفتمان علم و رسانه‌های خارجی، که باید گفت در بیشتر مواقع برای تبیین و تقویت گفتمان خود آنها را به کار می‌برد. ملاحظه می‌شود که روزنامه *کیهان*، چهار گفتمان اصلی را بازتولید کرده که در زمان‌های مختلف بازتولید شده‌اند. البته باید توجه داشت که گفتمان *پیشران بودن امر اقتصاد* در روزنامه *ایران* نیز بازتولید شده است و گفتمان جمعیت به مثابه امنیت ملی، گفتمان مسلط نبوده است.

سوم) گفتمان حاکم در بین صاحب‌نظران: در بازه زمانی مورد تحلیل شاهد دو گفتمان متفاوت از سوی صاحب‌نظران جمعیت‌شناس و ذی‌نفع هستیم که براساس تصویری که از وضعیت جمعیتی ایران ارائه می‌دهند، طبیعی و بحرانی نامیده می‌شوند. درحالی که متخصصان جمعیت‌شناسی بر

گفتمان طبیعی تأکید دارند، ذی‌نفعانی که در عرصه جمعیتی اظهار نظر می‌کنند، گفتمان بحرانی را تولید و اشاعه می‌کنند. در ادامه ویژگی‌های هر یک از این گفتمان‌ها شرح داده می‌شود:

الف) ویژگی‌های گفتمان بحرانی: گفتمان بحرانی وضعیت جمعیت را خطر، تهدید، نگران‌کننده، انقراض یا انقطاع نسل می‌داند و بر جنبه استراتژیک جمعیت تأکید می‌کند. در این گفتمان افزایش جمعیت ابزاری برای به خطر انداختن آمریکا دانسته شده، صیانت و اعتلای جامعه از طریق بقای نسل و وظیفه مسئول ارشد نامیده می‌شود. این گفتمان، تأخیر در اجرای سیاست‌ها را نهي می‌کند، سالخورده‌گی را تهدید آینده ایران برمی‌شمارد و آینده مطلوب ایران را در وضعیت انفجار جمعیتی توصیف می‌کند. از منظر این گفتمان، تنظیم خانواده، برنامه دولت‌های بزرگ و سازمان‌های بین‌المللی است و به دلیل سلطه‌طلبی آنها در ایران اجرا شده است. زمان مورد توجه این گفتمان، تنها آینده و وضعیت بد جمعیت ایران در آینده است و افزایش باروری را به‌عنوان چاره معرفی می‌کند.

ب) ویژگی‌های گفتمان طبیعی: وضعیت جمعیت را طبیعی، مناسب، مطلوب، خوب و فرصت - پنجره جمعیتی و فرصت طلایی ارزیابی می‌کند. موضوعات جمعیتی را تخصصی و نیازمند پژوهش می‌داند و شناخت مسئله را نقطه آغازین یا عزیمت برای هر اقدامی از جمله برنامه‌ریزی و سیاستگذاری تلقی می‌کند. از این‌رو، شتابزدگی و کپی‌برداری از برنامه‌های جمعیتی را نهي می‌کند. نگرانی درباره سالخورده‌گی جمعیت در آینده را درست نمی‌داند و برنامه‌ریزی برای جوانان کنونی را عامل رفع نگرانی برای سالمندان آینده می‌داند. همچنین بر تعداد بیشتر جوانان نسبت به سالمندان در آینده توجه دارد. توجه به وضعیت حال را ضروری می‌داند و بی‌توجهی به نیازهای جوانان به‌ویژه بیکاری را تهدیدی برای جامعه برمی‌شمارد. از منظر این گفتمان، برنامه‌های تنظیم خانواده موفقیت و افتخار جمهوری اسلامی ایران و عامل سلامت و بهداشت مادر و کودک است. راهکار افزایش جمعیت ایران را تغییر اندک در نرخ باروری، سیاست‌های جمعیتی خاص هر استان، کاهش سن ازدواج، مدیریت مهاجرت، کنترل مسائل زیست‌محیطی، توانمندسازی جوانان و افزایش کیفیت جمعیت می‌داند.

۲-۴. تحلیل نظم گفتمانی و بیناگفتمانگی در متون جمعیتی

ابهام، فقدان گزارش علمی روشن و مشخص، اقدام‌های شتابزده، مشابهت برنامه‌ها با برنامه‌های سایر کشورها بدون توجه به شرایط اجتماعی- فرهنگی خاص ایران و اوضاع اقتصادی حاکم بر جامعه، زمینه‌های نقد گفتمان بحرانی و طرح گفتمان طبیعی را از سوی جمعیت‌شناسان فراهم کرده‌اند. نتیجه گفتمان طبیعی، توجه به اصول علمی حاکم بر مسائل جمعیت‌شناسی، تلاش برای شناخت و تدوین دقیق مسئله، ممانعت از اقدام‌های عجولانه، توجه چندبعدی به جمعیت و توجه همه‌جانبه به سیاست‌های ابلاغی مقام معظم رهبری است. اما هر یک از گفتمان‌های اصلی برای تقویت و تثبیت خود از متون گفتمانی دیگری استفاده یا مفصل‌بندی کرده‌اند (جدول ۲).

جدول ۲. رابطه گفتمانی گفتمان‌های جمعیتی در ایران

حوزه مطالعه	گفتمان‌های اصلی	بین گفتمانگی جهانی	بین گفتمانگی ملی	بین گفتمانگی متخصصان
متخصصان	طبیعی	توسعه، سازمان جهانی بهداشت	واقع‌گرایی اسلامی، اصلاح‌طلب	----
ذی‌نفعان	بحرانی	طبیعت‌گرایی باخرده گفتمان ملت به‌مثابه قدرت	آرمان‌گرایی اسلامی، اصول‌گرا	---
روزنامه ایران	سالخوردگی	طبیعت‌گرایی باخرده گفتمان ملت به‌مثابه قدرت	عمل‌گرایی و واقع‌گرایی اسلامی	بحرانی
	پیشران بودن امر اقتصاد	توسعه	واقع‌گرایی اسلامی، اصلاح‌طلب	توسعه
روزنامه کیهان	پیشران بودن امر اقتصاد	طبیعت‌گرایی باخرده گفتمان ملت به‌مثابه قدرت	عمل‌گرایی اسلامی	بحرانی
	اقتدار ملی	طبیعت‌گرایی باخرده گفتمان ملت به‌مثابه قدرت	عمل‌گرایی اسلامی	بحرانی
	نفوذ		اصول‌گرا	بحرانی
	امت اسلامی		آرمان‌گرایی اسلامی، اصول‌گرا	بحرانی

مأخذ: همان.

۵. مرحله تبیین

در مرحله تبیین، شالوده اجتماعی و نظریات اجتماعی شناسایی می‌شوند که در شکل‌گیری گفتمان‌ها نقش دارند. به عبارت دیگر، هدف از مرحله تبیین، توصیف گفتمان به عنوان بخشی از یک فرایند اجتماعی است (همان). در مرحله تبیین باید نشان داده شود که چگونه ساختارهای اجتماعی، گفتمان را تعیین می‌بخشد و گفتمان‌ها چه تأثیرات بازتولیدی می‌توانند بر ساختارها از نظر حفظ یا تغییر آنها بگذارند. ساختارهای اجتماعی شکل‌دهنده گفتمان، همان مناسبات قدرت هستند و در این مرحله نشان می‌دهیم که رابطه گفتمان‌ها با قدرت چگونه است. برای این منظور باید تأثیرات اجتماعی گفتمان و عوامل اجتماعی تعیین‌کننده گفتمان در سطوح اجتماعی و نهادی مطالعه و تحلیل شوند. در این مقاله هفت گفتمان اصلی در سه بافت یا موقعیت نخبگان، ذی‌نفعان و رسانه‌ها معرفی شدند و نشان داده شد که گفتمان‌های رسانه‌ای متأثر از گفتمان نخبگان علمی و گروه‌های ذی‌نفع جامعه هستند (جدول ۲). از این رو، در مرحله تبیین بر دو گفتمان بحرانی و طبیعی تمرکز می‌کنیم. برای این منظور گفتمان‌ها را در چارچوب این پرسش تحلیل می‌کنیم که این گفتمان‌ها به کدام فرایندهای نهادی و اجتماعی تعلق دارند؟

۵-۱. فرایندهای نهادی دو گفتمان بحرانی و طبیعی

محور موضوعی متون یعنی وضعیت جمعیت و نحوه روبه‌رو شدن با آن در قالب دو گفتمان بحرانی و طبیعی بیان شده‌اند. اما همین متون محل تقاطع نهادهای مختلفی هستند که هر کدام در این ماجرا نقش دارند. فرایندهای نهادی مهمی که هر دو گفتمان به آنها تعلق دارند، نهاد علم است. هر دو گروه برای توجیه علمی نظرها و راهبردهای خود از آمار و مستندات استفاده می‌کنند تا بتوانند بر جریان سیاستگذاری اثر گذارند؛ یعنی بتوانند تصمیمات حکومتی را در راستای تفکر خود جهت‌دهی کنند، اما موضع دو گروه نسبت به رابطه علم و سیاستگذاری متفاوت است. به طوری که یک گروه علم را نسبت به سیاست پیشینی و گروه دیگر، آن را پسینی تلقی می‌کنند.

برای گفتمان طبیعی این پرسش وجود دارد که گفتمان بحرانی، مبتنی بر چه مستندات

و کدام مطالعات علمی وضعیت جمعیت را نامطلوب می‌داند و موضوع «مسئله‌سازی»^۱ را طرح می‌کند. بدین معنا که در مقایسه با کمیت جمعیت، جامعه با مسائل مهم‌تری مشغول است و به نظر می‌رسد که اقتصاد مسئله اساسی ایران معاصر است، اما چرا کاهش جمعیت به‌عنوان مسئله برساخته و برجسته می‌شود. در واقع، از نظر گفتمان طبیعی، گروهی از افراد برای توجیه علمی راهبردهای جمعیتی خود، مباحثی را طرح کرده‌اند که دقت و اعتبار لازم را ندارند. درحالی‌که گفتمان طبیعی در نهادهای پژوهشی و دانشگاه‌های درجه اول کشور به تولید دانش پرداخته و مبتنی بر پژوهش و مدارک علمی و با شناخت دقیق مفاهیم جمعیت‌شناسی استدلال می‌کند از این رو وضعیت جمعیت را نیز طبیعی می‌داند. برای گفتمان طبیعی، هنگامی وضعیت جمعیت بحرانی می‌شود که سیاستگذار به پنجره جمعیتی کنونی بی‌توجه باشد و جامعه در ۳۰ یا ۴۰ سال آینده با سالمندانی ناتوان مواجه شود، درحالی‌که توانمند کردن جوانان امروزی می‌تواند مشکل افزایش تعداد سالمندان را در آینده برطرف سازد.

گفتمان طبیعی با تأکید بر لزوم توجه به ابعاد مختلف سیاست‌های جمعیتی، مسئله جمعیت را «کیفیت» آن می‌داند و بدین ترتیب بر بین‌رشته‌ای بودن و پیچیدگی مسئله توجه دارد درحالی‌که گفتمان بحرانی پیش و پس از سال ۱۳۸۹ با تأکید بر کمیت جمعیت و دلایل اهمیت آن، تنها بر موضوع لزوم افزایش تعداد یا «کمیت» جمعیت اصرار دارد. لازم به توجه است که آنچه گفتمان طبیعی، کیفیت جمعیت می‌نامد تنها در لفظ به گفتمان اصلاح‌نژادی شباهت دارد ولی در واقع در ذیل کلان‌گفتمان توسعه طرح می‌شود.

برای نمونه، گفتمان بحرانی بیش از هر چیز بر باروری پایین‌تر از حد جانشینی تأکید کرده و باروری کل در ایران را در سطح خیلی پایین، یعنی حدود ۱/۵ فرزند (Erfani, 2014) یا ۱/۳ (مشفق، محمودی و مطیع حق‌شناس، ۱۳۹۱) پیش‌بینی می‌کند و انقراض تدریجی نسل را نتیجه می‌گیرد (محمودی، ۱۳۹۲). حال آنکه گفتمان طبیعی با استفاده از داده‌های سرشماری ۱۳۹۰ نشان می‌دهد هر چند میزان باروری به پایین‌تر از سطح جانشینی رسیده و در سال‌های

اخیر روند کاهشی باروری کند شده ولی میزان باروری از سال ۱۳۸۱ به بعد در سطح ۲/۲ (Hosseini-Chavoshi and et al., 2013) و در دهه اخیر حدود ۱/۸ فرزند، ثابت مانده است (عباسی شوازی و حسینی چاووشی، الف ۱۳۹۱).

روبه‌رو شدن کشور با بحران سالخوردگی در سال‌های آینده نیز یکی دیگر از نکات مورد تأکید گفتمان بحرانی است (مشفق، محمودی و مطیع‌حق‌شناس، ۱۳۹۱). اما گفتمان طبیعی، این موضوع را تأیید نمی‌کند. در مطالعات صادقی (۱۳۹۱) و عباسی شوازی و صادقی (۲۰۱۳) نشان می‌دهند که در حال حاضر بیش از ۷۰ درصد جمعیت در سنین فعالیت (۱۵ الی ۶۴ سال) قرار دارند و وضعیت جمعیتی کشور را به «پنجره جمعیتی» و «فرصت طلایی» توصیف می‌کنند. این گفتمان با تردید در پیش‌بینی‌های درازمدت، انتظار دارد که تا سال‌های ۱۴۳۰ درصد افراد سالخورده به رقمی بین ۱۵ تا ۲۰ درصد برسد (عباسی شوازی و حسینی چاووشی، ب ۱۳۹۱). نکته دیگری که در گفتمان‌سازی‌ها مشاهده می‌شود، «دیگری‌سازی» است. زمانی که گفتمان بحرانی در رسانه‌ها باز تولید می‌شود، همبستگی خود و مردمی خاص را نشان می‌دهد. مردم خاص، شیعیان ولایت‌مدار و متدین هستند. گفتمان مذکور، این کار را با برقراری رابطه میان گفتمان بحرانی و رشد اقتصادی، رفاه، امنیت، دشمن‌ستیزی، توطئه و شکل‌گیری امت اسلامی انجام می‌دهد. متون بازتولیدکننده گفتمان بحرانی با برقراری رابطه با توصیف‌هایی چون در سراسیمگی بودن جمعیت، شیب تند جمعیت، ایست جمعیتی، بحرانی سالمندی و پیر شدن جمعیت تلاش می‌کنند تا شروطی برای پذیرش مخاطب به‌عنوان «مردم» قایل شوند. به‌عبارت‌دیگر، این متون به مخاطب می‌گویند اگر می‌خواهد اثبات کند که در زمره مردمی خاص است باید برای پیشگیری از افتادن در ورطه سالمندی برای فرزندآوری بیشتر اقدام کند. از این نظر می‌توان گفت که نقش رسانه در برقراری این روابط به لحاظ ایدئولوژیک تعیین‌کننده است.

از سوی دیگر، گفتمان طبیعی از جنبه توسعه در رسانه باز تولید می‌شود ولی نمی‌تواند تبدیل به گفتمان غالب رسانه‌ای شود. با وجود این، تعلق در اجرای سیاست‌های جمعیتی و اجرایی نشدن برخی از برنامه‌ها و طرح‌های مجلس، ضمن اذعان به بار اقتصادی آنها، متأثر از این گفتمان به‌نظر می‌رسند. این گفتمان با مفاهیم توسعه، حقوق بشر و رویکرد

تأییدی به اقدام‌های جمعیتی سابق (برنامه تنظیم خانواده)، با رفاه و نیازهای واقعی جوانان ارتباط برقرار کرده و در واقع در برقراری این روابط، «استدلال» تعیین‌کننده بوده است. اثرگذاری استدلالی گفتمان طبیعی را می‌توان ناشی از مفصل‌بندی یا ترکیب گفتمان‌های علمی جمعیت‌شناسی با دو گفتمان واقع‌گرایی اسلامی و اصلاح‌طلب دانست. به‌ویژه آنکه این گفتمان بر مواجهه همه جوامع با مسئله جمعیت و انحصاری نبودن آن به ایران تأکید می‌ورزد. به‌این‌ترتیب خود را در گفتمان علمی جمعیت‌شناسی قرار می‌دهند که دلالت بر جهان‌شمولی علم دارد ولی نشان می‌دهند که به جنبه خاص بودن جمعیت از نظر فرهنگی و اجتماعی در ایران نیز وقوف دارند.

این متون با ارتباط میان استراتژی‌هایی چون لزوم ادامه برنامه تنظیم خانواده برای حفظ سلامت و بهداشت مادر و کودک، آزادی انتخاب مردم برای تعداد فرزندان، بیکاری و فقر موجب تحکیم گفتمان طبیعی می‌شوند. در واقع متخصصان در رخدادهای ارتباطی (مناظره، مصاحبه و یادداشت) به هویت اجتماعی مردم و مشکلات واقعی آنها توجه کرده، به تاریخی که جمعیت از سر گذرانده احترام گذاشته و توانسته‌اند برای گفتمان طبیعی شالوده اجتماعی بنا کنند.

۲-۵. فرایندهای اجتماعی دو گفتمان نخبگان و ذی‌نفعان

دو گفتمان بحرانی و طبیعی، یعنی رقابت و منازعه میان دو گروه از صاحب‌نظران، بخشی از فرایند اجتماعی است. به‌نظر می‌رسد مناسبات علم در جامعه امروز، بر نظارت و حکومت در حال اثرگذاری است. به‌عبارت‌دیگر، رویکرد فن‌سالارانه و مردم‌سالارانه در حال رقابت با یکدیگرند. رویکرد فن‌سالارانه بر این باور است که تصمیم‌ها باید براساس بهترین علوم اتخاذ شوند. این رویکرد در مواجهه با مسائل پیچیده مانند جمعیت، سراسرترین راهی را انتخاب می‌کند که به‌نظر می‌رسد، ولی رویکرد مردم‌سالارانه، بر آثار رویدادها و تصمیم‌گیری‌ها بر مردم و نظرهای آنها نسبت به مسئله توجه دارد. رویکرد اول، مردم را به پذیرش بهترین راه علمی شناخته‌شده ملزم می‌داند ولی رویکرد دوم برای مردم حق اظهارنظر و پرسش قایل است. در نتیجه، رابطه علم با عموم از حالت سلطه‌گرایانه و مقتدرانه به‌سمت رابطه تعاملی تغییر

جهت می‌دهد. اهمیت این موضوع در برهه زمانی مورد تحلیل به دلیل مشکلات اقتصادی، تحولات فرهنگی و تغییرات نسلی در ایران است که رویکرد مردم نسبت به فرزندآوری را متأثر می‌کنند. این وضعیت نشان می‌دهد که تحولات جمعیتی ایران در مشکلات ساختاری و وضعیت روانی-احساسی مردم ریشه دارد. مردم نگران وضعیت معیشت، اشتغال و سلامت خود و نزدیکانشان هستند. موارد مذکور همراه با تحولات فرهنگی شدید که رفتارهایی مانند طلاق و نگرش نسبت به آن را دگرگون می‌سازند، این افراد را نسبت به فرزندآوری و مسئولیت خود در قبال فرزند به اندیشه و بازاندیشی وامی‌دارند.

هریک از این رویکردها تلاش می‌کنند تا گفتمان متعلق به خود را از طریق رسانه‌ها انتشار دهند و به این ترتیب ضمن تولید محتوای رسانه‌ای از واژه‌ها و روابط ارتباطی و دستوری خاصی میان کلمات و جملات استفاده می‌کنند که آنها را به گفتمان از قبل موجودی نزدیک می‌سازد. با توجه به نظام‌های فکری علم و سیاست که در آنها مطالعه و زندگی می‌کنند، محتوایی تولید می‌کنند و کلمات و مفاهیمی را مورد استفاده قرار می‌دهند که آنها را به تفکر علمی و سیاسی ویژه‌ای نزدیک می‌سازد؛ مثلاً بارزترین ویژگی رویکردی که گفتمان بحرانی را تولید و ترویج می‌کند، پرداختن به تعداد و کمیت جمعیت است و توجیه معنایی یا مضمون آشکاری که بدان می‌پردازد، ملت به مثابه قدرت است: «کاهش رشد جمعیت و نرخ باروری وارد فاز بحران شد» (سایت جوان آنلاین، ۱۳۹۲/۲/۷)؛ «پنجره فرصت جمعیتی برای ما مصیبت جمعیتی است» (خبرگزاری ایسنا، ۱۳۹۲/۱۱/۸)؛ «میزان باروری از ۵/۶ فرزند به‌ازای هر زن در سال ۱۳۶۷ به حدود ۱/۷ در سال ۱۳۹۰ رسیده است» (سایت نشان آنلاین، ۱۳۹۴/۱۰/۲۵)؛ «با وجود اجرای سیاست‌های جمعیتی: کاهش رشد جمعیت در سال ۱۳۹۴» (رادپو زمانه، ۱۳۹۵/۲/۲۵).

این موضوع در ادبیات علمی جمعیت با همین نام خوانده شده و با کلان گفتمان طبیعت‌گرایی پیوند دارد. این کلان گفتمان به نقش‌های طبیعی زن و مرد در ساختار دادن به نظم اجتماعی اولویت قایل است و روزنامه کیهان نیز از چنین وضعیتی حمایت می‌کند: «دوره کاهشی جمعیت را پیش رو داریم» (۱۳۹۳/۴/۲۵)؛ «شیب تند سالمندی در کشور» (۱۳۹۳/۵/۱۴)؛ «شمار جمعیت سالمند کشور ۲۵ درصد افزایش می‌یابد» (۱۳۹۴/۸/۲)؛ «افزایش ۲۵ درصدی جمعیت سالمندان در ۳۰ سال آینده» (۱۳۹۴/۸/۱۷)؛ «تضعیف حق مادری و حذف جمعیت

به نام توسعه؟!» (۱۳۹۴/۱۱/۱۲)؛ «کاهش شاخص نرخ باروری، جمعیت کشور را تهدید می‌کند» (۱۳۹۴/۱۲/۱۸)؛ «خزعلی: بدترین و سریع‌ترین کاهش جمعیت جهان در ایران رخ داد» (۱۳۹۵/۲/۱۴).

ازسوی دیگر، گفتمان طبیعی به حقوق و آزادی‌های مردم، کیفیت جمعیت و نیازهای آن توجه دارد که در ادبیات علمی با نام گفتمان‌های توسعه و حقوق بشر شناخته می‌شوند. این گفتمان بر کیفیت جمعیت و در نتیجه ایجاد جمعیتی با نیازهای برآورده شده و ویژگی‌های توسعه‌ای مانند تحصیل کرده، مرفه و در سلامت جسمی و روانی تأکید دارد: «دولتی که نمی‌تواند پاسخ مناسبی به بیکاری بدهد حق ندارد توصیه به توسعه جمعیت کند» (سایت فردا، ۱۳۸۹/۲/۸)؛ «لازمه توسعه کشور جابه‌جایی و مهاجرت است» (خبرگزاری فارس، ۱۳۸۹/۲/۱۸)؛ «جمعیت سالی نیم درصد هم رشد کند، کافی است» (سایت خبرآنلاین، ۱۳۹۱/۵/۳۱)؛ «موج پیری در راه نیست، مردم را نگران نکنید» (روزنامه اطلاعات، ۱۳۹۳/۱۱/۱)؛ «تأثیرات منفی سیاست‌های جمعیتی بر سلامت زنان/ برای افزایش جمعیت سالم باید برنامه‌ریزی کرد» (سایت روزان، ۱۳۹۳/۱۱/۱۶).

زمانی که این رویکردها به رسانه می‌رسند، رویکرد علمی با رویکرد سیاسی و مدیریتی رسانه نیز روبه‌رو شده و تولیدکننده محتوای رسانه تمام یا بخشی از هر گفتمان را گزینش و برجسته می‌سازد. همان‌طور که در بخش توصیف دیده شد رویکرد سیاسی غالب در روزنامه کیهان مطابق گفتمان‌های عمل‌گرایی اسلامی، آرمان‌گرایی اسلامی و اصول‌گرایی است. نکته مهم اینکه در گفتمان‌های سیاسی ایران نیز گفتمان عمل‌گرایی اسلامی، ملت به‌مثابه قدرت دیده می‌شود. اما روزنامه کیهان، دو گفتمان مستقل نسبت به گفتمان علمی نیز منتشر می‌کند که امت اسلامی و نفوذ هستند. البته گفتمان امت اسلامی که بازتولید گفتمان اصول‌گرا و آرمان‌گرایی اسلامی است، گفتمان مستقل روزنامه کیهان است که می‌توان آن را صرفاً سیاسی دانست.

در روزنامه ایران نیز ملت به‌مثابه قدرت بازنمایی و به‌صراحت بیان می‌شود، اما صفات و نام‌گذاری‌ها و روابط بین کلمات، این مضمون را هم به عمل‌گرایی و هم به واقع‌گرایی اسلامی نزدیک می‌کنند. در واقع، گفتمان مسلط ایران درباره جمعیت، سال‌خوردگی است:

«جمعیت با وضع قانون افزایش نمی‌یابد» (۱۳۹۲/۱۱/۴)؛ «هشدار رهبری درباره خطرات پیری جمعیت» (۱۳۹۲/۸/۱۱)؛ «ریشه‌یابی دلیل سالمند شدن جمعیت ایران» (۱۳۹۳/۳/۱۲) که معناپردازی‌های متنوعی هم برای آن دارد. طی این معنابخشی‌هایی که در روزنامه انجام می‌شود، هم اهمیت فرزندآوری برای حفظ و بقای کشور جمهوری اسلامی ایران را تکرار می‌کند و هم به برآوردن نیازهای سالمندان تأکید دارد. همچنین روزنامه *ایران* به‌ویژه در قالب مصاحبه و زمانی که به تولید محتوا درباره سیاست‌های جمعیتی می‌پردازد از گفتمان توسعه نیز استفاده می‌کند که بخشی از گفتمان طبیعی است.

ملاحظه می‌شود که گفتمان بحرانی امکان بازتولید بیشتری را در دو رسانه رسمی مورد مطالعه دارد که می‌تواند متأثر از قدرت گفتمان‌های اسلامی، شرایط سیاسی جامعه و ساختار مطبوعات کشور باشد. با وجود این، اختلاف نظر درخصوص وضعیت جمعیتی ایران را می‌توان یکی از جنبه‌های بارز تحولات جمعیتی ایران به‌شمار آورد که موجب منطقی شدن رویه عملیاتی شدن سیاست‌های جمعیتی در کشور شده است.

۶. جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

این مقاله با مرور اجمالی بر گفتمان‌های جمعیت‌شناسی و گفتمان‌های حاکم در عرصه سیاسی و سیاستگذاری ایران، به تحلیل انتقادی متون جمعیتی منتشره در دو روزنامه اصلی کشور یعنی *کیهان* و *ایران* پرداخته و نشان داد که این دو روزنامه، گفتمان‌های متنوعی را درباره تحولات جمعیتی ایران تولید و بازتولید کرده‌اند و تنوع گفتمانی آنها، اثرپذیری چندانی از گفتمان متخصصان جمعیت‌شناسی یعنی طبیعی نداشته است و برعکس، گفتمان بحرانی را در ابعاد مختلف آن بازتولید می‌کنند. این در حالی است که توجه به داده‌های حوزه علم جمعیت‌شناسی، احتمال فهم درست واقعیت را افزایش می‌دهد.

درواقع، دانش علمی از راه تغییر، تعدیل، اصلاح زبان و فهم سیاستگذاران بر تصمیم‌های سیاسی اثر می‌گذارد (Nutley, Walter and Davies, 2003). رسانه‌ها، به‌ویژه رسانه‌های جریان اصلی مثل *کیهان* و *ایران*، نقش مهمی در انتقال دانش علمی دارند و نحوه گفتمان‌سازی آنها بر درک سیاستگذار از ماهیت و وضعیت موضوع جمعیت در ایران

اثرگذار است. رسانه‌ها می‌توانند با تغییر گفتمان‌های رایج و برجسته کردن نتایج و یافته‌های علمی، درک شفاف‌تر و دقیق‌تری از ماهیت و وضعیت مسئله جمعیت در ایران ارائه دهند. در عین حال، بازتاب نتایج پژوهشی در رسانه‌ها نیاز به توانمندی آنها در زمینه تشخیص و تمیز پژوهش‌های علمی از سایر پژوهش‌ها نیز دارد؛ زیرا همچنان که جعفری و همکاران (۲۰۱۶) با تمرکز بر سیاست‌های جمعیتی نشان داده‌اند، پس از اینکه پژوهشگران درباره کاهش نرخ (رشد) جمعیت هشدار دادند، رسانه‌ها کاهش جمعیت را بازنمایی کردند اما پژوهش حاضر نشان می‌دهد که رسانه‌های جریان اصلی چگونه به بازنمایی مسئله جمعیت پرداخته‌اند و نتایج کدام پژوهش‌ها و مطالعه‌ها را بازتولید کرده‌اند. با توجه به اینکه سیاست‌گذاران هم می‌خواهند به موضوعات مورد توجه عموم پردازند، این احتمال وجود دارد که نه تنها موضوعات بلکه نحوه پوشش رسانه‌ای آن موضوعات در تصمیم‌گیری‌های سیاسی اثرگذارند. براساس نتایج این پژوهش، ضرورت دارد که رسانه‌ها، خط‌مشی همه‌جانبه‌تر و ترجیحاً علمی در خصوص پوشش موضوعاتی برگزینند که جنبه علمی-سیاسی دارند.

منابع و مآخذ

۱. پناهی، محمدحسین (۱۳۷۹). «بررسی زمینه‌ها و اهداف انقلاب اسلامی ایران براساس شعارهای انقلاب»، مجله علوم اجتماعی، دوره ۷، ش ۱۱ و ۱۲.
۲. تجدد، حسین (۱۳۸۷). «پیامدهای منفی رشد بی‌رویه جمعیت و شهرنشینی در ایران»، حافظ، ش ۵۸.
۳. حکیمی، سویل و سکینه محمد عزیزاده (۱۳۸۸). «حقوق باروری در نظام سلامت ایران: دستاوردها و چالش‌ها»، فصلنامه حقوق پزشکی، دوره ۳، ش ۱۱.
۴. خبرگزاری ایسنا (۱۳۹۲/۱۱/۸). «پنجره فرصت جمعیتی برای ما مصیبت جمعیتی است» قابل دسترسی در: <https://www.isna.ir/news/92110805752>
۵. خبرگزاری فارس (۱۳۸۹/۲/۱۸). «لازمه توسعه کشور جابه‌جایی و مهاجرت است»، قابل دسترسی در: <https://www.farsnews.com/news/8902181651%20%20%20>
۶. رادیو زمانه (۱۳۹۵/۲/۲۵). «با وجود اجرای سیاست‌های جمعیتی: کاهش رشد جمعیت در سال ۱۳۹۴»، قابل دسترسی در: <https://www.radiozamaneh.com/277540>
۷. روزنامه اطلاعات (۱۳۹۳/۱۱/۱). «موج پیری در راه نیست، مردم را نگران نکنید»، قابل دسترسی در: <https://www.ettelaat.com>
۸. روزنامه ایران (۱۳۹۲/۸/۱۱). «جمعیت پیر چگونه جوان می‌شود؟»، ش ۵۵۰۰.
۹. _____ (۱۳۹۳/۴/۱۵). «روش‌های اصولی و اعتدالی برای افزایش جمعیت»، ش ۵۶۸۷.
۱۰. _____ (۱۳۹۱/۱۱/۲۱). «تک‌فرزندی، جمعیت کشور را تا سال ۱۴۱۵ در مرز ۸۵ میلیون نفر متوقف می‌کند»، ش ۵۲۹۵.
۱۱. _____ (۱۳۹۲/۷/۳). «پدیده سالمندی جمعیت و افزایش هزینه‌های بازنشستگی»، ش ۵۴۷۰.
۱۲. _____ (۱۳۹۲/۸/۱۱). «هشدار رهبری درباره خطرات پیری جمعیت»، قابل دسترسی در: <https://www.farsnews.com/news/13920809000265>
۱۳. _____ (۱۳۹۳/۳/۱۲). «ریشه‌یابی دلیل سالمند شدن جمعیت ایران»، ش ۵۶۶۰.
۱۴. _____ (۱۳۹۲/۱۱/۴). «جمعیت با وضع قانون افزایش نمی‌یابد»، قابل دسترسی در: <http://www.magiran.com/ppdf/nppdf/2825/p0282555430021.pdf>
۱۵. روزنامه شرق (۱۳۸۹/۱۰/۲۳). «پیامد کنترل شدید جمعیت، سالخوردگی است»، ش ۱۱۶۰.

۱۶. روزنامه کیهان (۱۳۹۳/۵/۱۴). «شیب تند سالمندی در کشور»، ش ۲۰۸۳۷.
۱۷. _____ (۱۳۹۴/۱۲/۱۸). «کاهش شاخص نرخ باروری، جمعیت کشور را تهدید می‌کند»، ش ۲۱۳۰۰.
۱۸. _____ (۱۳۹۳/۴/۲۰). «اصرار بر سیاست‌های تحدید نسل»، ش ۲۰۸۲۰.
۱۹. سایت جوان آنلاین (۱۳۹۲/۲/۷). «کاهش رشد جمعیت و نرخ باروری وارد فاز بحران شد»، قابل دسترسی در:
<http://www.javanonline.ir/fa/news/522978>
۲۰. سایت خبرآنلاین (۱۳۹۱/۵/۳۱). «جمعیت سالی نیم درصد هم رشد کند، کافی است»، قابل دسترسی در:
<https://www.khabaronline.ir/news/237194/>
۲۱. سایت روزنامه آرمان امروز (۱۳۹۵/۱/۲۶). «ایران ۳۱ میلیونی در راه نیست»، قابل دسترسی در:
<https://www.hamsoli.com/newspaper/950126>
۲۲. سایت هادانا (۱۳۹۵/۲/۱۴). «نرخ رشد جمعیت به سمت منفی شدن می‌رود»، قابل دسترسی در:
www.hadana.ir
۲۳. سایت روزان (۱۳۹۳/۱۱/۱۶). «تأثیرات منفی سیاست‌های جمعیتی بر سلامت زنان/ برای افزایش جمعیت سالم باید برنامه‌ریزی کرد»، قابل دسترسی در:
<http://roozannews.ir/fa>
۲۴. سایت فردا (۱۳۸۹/۲/۸). «دولتی که نمی‌تواند پاسخ مناسبی به بیکاری بدهد حق ندارد توصیه به توسعه جمعیت کند»، قابل دسترسی در:
<https://www.fardanews.com>
۲۵. سایت نشان آنلاین (۱۳۹۴/۱۰/۲۵). «میزان باروری از ۵/۶ فرزند به ازای هر زن در سال ۱۳۶۷ به حدود ۱/۷ در سال ۱۳۹۰ رسیده است»، قابل دسترسی در:
<http://www.ghatareh.com/news/src>
۲۶. سایت کیهان (۱۳۹۴/۱۱/۱۲). «تضعیف حق مادری و حذف جمعیت به نام توسعه؟!»، قابل دسترسی در:
<http://kayhan.ir/fa/news/67295>
۲۷. _____ (۱۳۹۵/۲/۱۴). «خزعلی: بدترین و سریع‌ترین کاهش جمعیت جهان در ایران رخ داد»، قابل دسترسی در:
<http://kayhan.ir/fa/news/74056>
۲۸. _____ (۱۳۹۴/۸/۱۷). «افزایش ۲۵ درصدی جمعیت سالمندان در ۳۰ سال آینده»، قابل دسترسی در:
<http://kayhan.ir/fa/news/60169>
۲۹. _____ (۱۳۹۴/۸/۲). «شمار جمعیت سالمند کشور ۲۵ درصد افزایش می‌یابد»، قابل دسترسی در:
<http://kayhan.ir/fa/news/58779>

۳۰. _____ (۱۳۹۳/۴/۲۵). «دوره کاهشی جمعیت را پیش رو داریم»، قابل دسترسی در:
<http://kayhan.ir/fa/news/18782/>
۳۱. سרمدی، حمید و علی‌رضا ازغندی (۱۳۹۵). «جنگ تحمیلی و تأثیر آن بر تغییر گفتمان سیاست خارجی ایران (از آرمان‌گرایی دهه اول به عمل‌گرایی منفعت‌محور دهه دوم انقلاب اسلامی)»، پژوهش ملل، دوره ۱، ش ۱۰.
۳۲. شایگان، فریبا (۱۳۸۱). «بررسی اهداف، آرمان‌ها و ارزش‌های انقلاب اسلامی ایران از دیدگاه امام خمینی (ره)». مجله علوم اجتماعی، ش ۲۰.
۳۳. صادقی، رسول (۱۳۹۱). «تغییرات ساختار سنی و ظهور پدیده پنجره جمعیتی در ایران: پیامدهای اقتصادی و الزامات سیاستی»، فصلنامه مطالعات راهبردی زنان، سال چهارم، ش ۵۵.
۳۴. عباسی شوازی، محمدجلال و سعید خانی (۱۳۹۵). «ناامنی اقتصادی و باروری: مطالعه موردی زنان دارای همسر شهرستان سنندج»، نامه انجمن جمعیت‌شناسی ایران، دوره ۴، ش ۸.
۳۵. عباسی شوازی، محمدجلال و میمنت حسینی چاووشی (الف) (۱۳۹۱). تحولات باروری در ایران در چهار دهه اخیر: کاربرد و ارزیابی روش فرزندان خود در برآورد باروری با استفاده از داده‌های سرشماری ۱۳۶۵، ۱۳۷۵، ۱۳۸۵ و ۱۳۹۰، تهران، پژوهشکده مرکز آمار ایران.
۳۶. _____ (ب) (۱۳۹۱). «تحولات و سیاست‌های اخیر جمعیتی در ایران: ضرورت تدوین سند جامع جمعیت»، نامه انجمن جمعیت‌شناسی ایران، سال هفتم، ش ۱۳.
۳۷. فرکلاف، نورمن (۱۳۷۹). تحلیل انتقادی گفتمان، ترجمه فاطمه شایسته پیران، شعبان‌علی بهرام‌پور، رضا ذوقدرا مقدم، رامین کریمیان، پیروز ایزدی، محمود نیستانی و محمدجواد غلامرضا کاشی، تهران، مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه‌ها.
۳۸. کریمی قهی، محمدتقی (۱۳۹۱). «تحلیل گفتمان سه برنامه توسعه با رویکردی به مسائل زنان و خانواده»، برنامه‌ریزی رفاه و توسعه اجتماعی، دوره ۴، ش ۱۳.
۳۹. محمودی، محمدجواد (۱۳۹۲). «تحولات جمعیتی، چالش‌های پیش‌رو و لزوم تجدیدنظر در سیاست‌های جمعیتی ایران»، فصلنامه برداشت دوم، ش ۱۱-۱۲.
۴۰. مشفق، محمود، محمدجواد محمودی و نادر مطیع حق‌شناس (۱۳۹۱). «چشم‌انداز تحولات جمعیتی ایران: لزوم تجدیدنظر در سیاست‌های جمعیتی»، فصلنامه مطالعات راهبردی زنان، سال چهارم، ش ۵۵.

۴۱. نوذری، حمزه، غلامرضا جمشیدیها، اسماعیل غلاممیور و یوسف ایرانی (۱۳۹۲). «سودمندی گفتمان انتقادی فرکلاف در تحلیل متون انضمامی: با نگاهی به متون تولیدشده رسانه‌ای با محوریت بحرانی اقتصادی و اجتماعی اخیر اروپا و آمریکا»، فصلنامه مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران، دوره ۲، ش ۱.
42. Abbasi-Shavazi, Mohammad Jalal and Peter McDonald (2006). "Fertility Decline in The Islamic Republic of Iran; 1972-2000 ", *Asian Population Studies*, 2 (3).
43. Abbasi –Shavazi, Mohammad Jalal and Rasoul Sadeghi (2013). "Demographic and Socio-economic Status of Youth in I.R.Iran", Report. UNFPA, University of Tehran, and Statistical Research and Training Center. Retrieved from: <http://iran.unfpa.org/Four-Reports-English/Youth%20in%20I.R.%20Iran.pdf>.
44. Bernstein, Stan (2005). "The Changing Discourse on Population and Development: Toward a new Political Demography", *Studies in Family Planning*, 36 (2).
45. Erfani, Amir (2014). "Low Fertility Intention in Tehran, Iran: The role of Attitudes Norms, and Perceived Behavioral Control", Paper Presented to the 2014 Annual Meeting of the Population Association of America, Boston, MA. May 1-3.
46. Hodgson, Dennis (1991). "The Ideological Origins of the Population Association of America", *Population and Development Review*, 17 (1).
47. Hosseini-Chavoshi, Meimanat, Peter McDonald, Mohammad Jalal Abbasi-Shavazi and Arash Rashidian (2013). "Tempo and Quantum of Fertility in Iran: An Application of the Synthetic Parity Progression Ratio Method", Paper Presented at the 17th International Population Conference of the IUSSP, Busan, Korea 26-30 August.
48. Jafari, Hasan, Abolghasem Pourreza, AbouAli Vedadhir and Ebrahim Jaafari-pooyan (2016). "Application of the Multiple Streams Model in Analyzing the new Population Policies Agenda-setting in Iran", *Quality and Quantity-International Journal of Methodology*, 51 (1).

49. Jorgensen, Marianne W. and Louise J. Phillips (2002). *Discourse Analysis as Theory and Method*, Sage Publication, London, Thousands Oaks, New Delhi.
50. Lutz, Wolfgang, Jesus Crespus Cuaresma and Mohammad Jalal Abbasi-Shavazi (2009). "Demography, Education and Democracy: Global Trends and the Case of Iran", International Institute for Applied Systems Analysis. Interim Report.
51. Mahmoodi, Karim, Ahmad Mohammadpur and Mehdi Rezaei (2015). "A Discourse Analysis of Population Policies in the Context of Politics in Iran", *Quality and Quantity*, No.49.
52. Mbisamakoro, Khelia (2014). "Between Continuity and Change: A Critical Discourse Analysis of the Cairo International Conference on Population and Development's Program of Action", Lund University, Department of Political Science, Supervisor: Christian Fernandes.
53. Messerschmidt, Reinhard (2014). "Garbled Demography or Demographization of the Social? A Foucaultian Discourse Analysis of German Demographic Change at the Beginning of the 21 st Century". *Historical Social Research*, 39 (1).
54. Nutley, Sandra, Isabel Walter and Huw Davies (2003). "From Knowing to Doing. a Framework for Understanding the Evidence into Practice Agenda", *Evaluation*, 9 (2).